

ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ԱՅԾԵՄԻԿ ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր Զուղայի գաղթօջախը Էականորեն տարբերվում էր մույն XVII դարի մյուս բոլոր գաղթավայրերից, որոնց մեջ առավել կազմակերպվածն ու հայաճոճը լեհահայությունն էր: Նիկոլ Թորոսովիչի հարուցած խնդիրներից ու գործողություններից առաջ էլ լեհահայությունը, եկեղեցական ավանդությունների հարազատ մնալու պարագայում իսկ, լեզվա-մշակութային առումով բավականաչափ խոցելի էր դարձել: Միայն եկեղեցական արարողության շրջանակներում մայրենի լեզվի գործածությունը, բնականաբար, ամկարող պիտի լիներ արգելակել մշակութային խորթացման ընթացքը և, համապատասխանորեն, տեղի պիտի տար մասամբ լեհերենի և առավել կշռելի չափերով՝ Ղրիմից Լեհաստան վերաբնակված հայերի բերած ղրիչադերենին, որ արդեն հասցրել էր մաս գրոց լեզու դառնալ՝ պահպանելով հայագիր լինելու և հայոց միջավայրում գործածվելու առանձնությունը: Հայոց բնաշխարհիկ հոգևոր կենտրոններից հեռու լինելու, հաճախակի երթևեկի պակասի և հայախոս մոր զանգվածներ ընդունելու բացակայությունը աստիճանաբար հանգեցրել էին մատենագրական-մշակութային ավանդների թուլացման, ուստի և ծայր առած կաթոլիկացումը չհանդիպեց սպասելի վարդապետական ընդդիմության, թեև հավատացյալների միջավայրում մոր դավանությանը որդեգրվելու ջերմեռանդություն չկար: Լեռյի դիպուկ գնահատությամբ՝ «Լեհաստանի ճոխ ու փարթամ հայ գաղթա-

կանության մտավոր ողորմելի կացության մի ամենամեծ փաստն էլ այն է, որ մատենդ չունի մեր տպագրության պատմության մեջ... Ամեն օր շփվելով գերմանացի և լեհ ազգերի հետ, ունենալով մի այնպիսի կենտրոն, ինչպես Լվով քաղաքն էր, հայերը տպարան չհիմնեցին, գիրք չտպագրեցին: Մեր խոսքը բուն լեհահայերի մասին է, թե չէ՝ XVII դարի առաջին հալ տպագրությունը լույս է տեսել հենց այդ Լվով քաղաքում («Սադուն», 1616 թ.): Բայց Լեհաստանի այս առաջին և վերջին տպագրությունը եղել է Հայաստանից եկվոր մի հայի, բաղիշեցի Քարմատանցի ձեռքով, ուրեմն միայն տպագրության տեղովն է լեհահայ գաղթականության վերաբերում: Եվ ապա՝ «Ջարմանայի չէ, որ մույնիսկ եկեղեցական գրքեր արտագրելը Լեհաստանում, ինչպես երևում է հիշատակարաններից, մեծ մասամբ ընկած է Հայաստանից գնացած հոգևորականների վրա»¹: Այս գնահատությունը տալուց հետո շուրջ մեկ դար է անցել, բազում մոր աղբյուրներ ու ամուսններ են երևան հանվել, բայց Լեռնի եզրակացությունը այսօր էլ էական սրբագրությունների ենթակա չէ: Հիշյալ առումներով միանգամայն այլ էր մշակութային կացությունը Նոր Ջուղայի հայության միջավայրում. մրանք Հայաստանից ելած զանգվածի առաջին կամ ամենաշատը՝ երկրորդ սերունդն էին ներկայացնում, կատարելապես ու հիմնովին հայախոս էին, բացառիկ սերտությամբ կապված էին բուն հայոց միջավայրի, մասնավորապես Մայր Աթոռի հետ, մասնակից ու ոչ հազվադեպ էլ թելադրող էին հայաստանյան հոգևոր-դավանական ու մշակութային անցուղարձերին: Վերաբնակությունից մեկ-երկու տասնամյակ անց վանական կենտրոն ու դպրանոց հաստատելը լավագույնս ապացուցում էր, թե գաղթաշարժի ճանապարհներից անլուր զրկանքներ ու տառապանքներ կրած Ջուղայի և Արարատյան դաշտի հայությունը, մշակութային արժեքների գնահատության ու պահպանության առումով, ոչ մի չափով չէր օտարվել հայրենի ավանդապահ միջավայրից: Նույն Լեռնի խոսքերով՝ «Հայաստանից այստեղ էին փոխադրված բազմաթիվ գրքեր, այնպես որ՝ Ամենափրկչի վանքը այն ժամանակներում կարող էր Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը համարվել, իսկ Ջուղայի առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացին ամեն ջանք գործ էր դնում մի լավ դպրոց էլ պահելու վանքում»²: «Հասկանալի է, - շարունակում է մույն գիտնականը, - որ Ամենափրկչյան վանքի շրջանում պիտի լավ զգացվեր տպարանի կարևորությունը: Եվ որովհետև անկեղծ ոգևորությունը ընդունակ է գործ ստեղծել մույնիսկ ոչնչից, ուստի և Խաչատուր վարդապետը իր օգնականների հետ գլուխ բերեց մի այնպիսի գործ, որ ավելի հրաշքի էր մնամ»³: Այդ «հրաշքը» միշտ հասկանալու և գնահատելու համար անհրաժեշտ է արծարծել դրա դրդիչ պարագաները: Եթե աչքի անցկացնենք XVI դարի վերջին քառորդի և XVII դարի առա-

¹ Լեռ, Հայկական տպագրություն, Հայերը մոր պատմության մեջ. պատմական-գրական տեսություն: Թիֆլիս, 1904, էջ 184:

² Ամդ, էջ 216:

³ Ամդ, էջ 217:

շին տասնամյակների հայերեն գրքերի հրատարակությունները, ապա կհամոզվենք, որ դրանց մեջ զգալի են հայ ըմբռնողին հասցեագրված «Դասանութին ուղղափառութեամ» (1584, Հոռմ), «Դասանութին հաւատոյ» (1596, Հոռմ), «Միաբանութիւն հայոց ընդ Հոռմէական Սուրբ Եկեղեցուն» (Հոռմ, 1623), «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեամ» (1630, Հոռմ, 1634, Փարիզ) կաթողիկոսական քրիստոնէական հրատարակությունները: Նրանց հետ զուգընթացաբար լույս էին տեսնում լատիներենին ու կաթողիկէ ծիսարանին ծանոթացնող «Բառգիրք»-եր, «Այբուբեն»-ներ, «Աղօթագիրք»-եր, «Սաղմոսարան»-ներ և այլն: Այսօրվա պատմական հայացքով դիտարկելիս, դրանք բոլորը, հարկավ, հայագիտությանը զբաղեցնող հրատարակություններ են, բայց մրանց բուն գործառական նպատակը Հայոց Եկեղեցին, լեզուն ու մշակույթը ներկայացնելը չէ, այլ քարոզիչների համար գործունեության դյուրություն ստեղծելը, գրագիտություն տարածելու ճանապարհով ազգային Եկեղեցու համայնքին պատկանող ըմբռնողին դեպի կաթողիկոսություն հրապուրելը: Պատմական հեռանկարի առումով գուցե մնան զմահատությունը միակողմանի կամ ծայրահեղացված է թվում, բայց այլ կերպ ինչպես բացատրել այն արգելանքները, որ Հոռմը գործի էր դնում Հայոց ազգային Եկեղեցին ու մրա դավանությունը ներկայացնող՝ Հայաստանից Արևմուտք եկող հրատարակիչների գործունեությունը խափանելու համար: Այսպես, մորջուղայեցի վաճառականներն ու հոգևորականները մինչև 1640-ական թվականները փորձում էին հայերեն Ս. Գիրք տպագրել Հոռմում, բայց Ս. Ժողովը չէր արտոնում կամ ձեռնպահ էր մնում, քանի որ, ըստ իրավասուների համոզման, հայերեն գրքերը, այդ թվում և Ս. Գիրքը «տպագրութեան յանձնելէ յառաջ պէտք է ուղղել մոլար մտքերը, որոնցմով լի է, կ'ըսեն, այն մատենանը»⁴: Թե հավատո տարածման առաքելություն ունեցողները որքան հիվանդագին էին զմահատում Վուլգատայից Աստվածաշնչի հայերեն խմբագրության ունեցած տարբերությունները՝ կարելի է հավաստիանալ 1670 և 1671 թվականներին այդ հաստատության նախագահին Ոսկան Երևանցու գրած նամակներից⁵: Եվ այս այն դեպքում, երբ արտոնություն տվող-չտվողները հրաշալի գիտեին, թե «ի յամենայն ազգս Հայոց, որ է շատ եւ բազում, ճորով թէ գտուի ի (20) Աստուածաշունչ ընդ ամէնն եւ կու մստի գինն ԲԺ (200) կամ ԳԺ (300) ֆլի (ֆլորին) մէկն եւ չի գտուիլ, եւ յոյժ պիտանի եւ՝ վարդապետաց, եւ՝ հայրապետաց, եւ՝ քահանայից...»⁶: Հայոց Եկեղեցու ներկայացուցիչներին չէին արտոնում, բայց իրենք հրաշալի գիտակցում էին հայագիր գրականության կարևորությունը: Էջմիածնի Մայր

⁴ Տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Գ Տաթևացի Կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 404:

⁵ Տե՛ս «Բազմավէպ», 1966, էջ 299-301:

⁶ Տե՛ս Ա. Ալաջաճեան, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը, Երուսաղեմ, 1936, էջ 14: Հմտ. Ալեքս. Վրդ. Պալմեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան մոցա ընդ Հոռմէական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան սինոդոսի, Վիեննա, 1881, էջ 158:

Աթոռին հասցեագրված թղթերից մեկում Գրիգոր Կեսարացին արձանագրում և զգուշացնում է. «... եւ է որ ի ժամանակս ի յաստիճանաւորացն Հայոց որ չեն տունկ երկնաւորին՝ խլեալ ի բաց կորնչին ի գալթէ սրբոյ եկեղեցւոյ, որպէս Յոհան Ծործորեցին եւ աշակերտն Սարգսի վարդապետի. եւ միշտ ցանեն զորումն չարացն որպէս ի մերում ժամանակի անիծեալ Նիկոլն Լեհացի եւ շնծեր չեովանէս Խույն Կոստանդնուպոլսեցի: Եւ է որ սերմանեն միշտ, զանխաբար ճահուկքն որք են վարժ լեզուիս ի գրոց Հայոց, որ բազում անգամ ի մերում աւուրս ԷՄ (700) եւ այլ աւելի փոքրիկ տետրակս գրեալ հայոց գրովն զհերձաւորական դասանութիւնս իրեանց եւ բերեալ շողոքորթելով ցրուեալ ի մէջ Հայոց, եւ իմ տեսեալ զբազումս ի տգիտաց, որ առեալ են եւ գրեալ ի մէջ սուրբ Գրոց»⁷: Մի խոսքով՝ արդարացի է Ա. Ալպոյաճյանի եզրակացությունը, թե «Հոռւ իր քարոզիչներու միջոցով, որոնք ծանօթութիւններով ու գիտութիւններով զինուած էին եւ տպագրութեան պէս գերազանց միջոց մըն ալ տրամադրելի ունէին, կը սպառնային Հայ Եկեղեցին իր սրտէն, իր կեդրոնին մէջ զարմել»⁸:

«Տպագրութեան պէս գերազանց միջոցի» կարևորությունը գիտակցում էին Խաչատուր Կեսարացուն ժամանակակից գրեթե բոլոր երևելի գործիչները, բայց և հըստակ գիտեին այն գործնականի վերածելու հարցում եղած փաստական դժվարությունները: Բոլոր պարագաներում՝ պետք էր շահել Պապի և կաթողիկէ մյուս մեծավորների կամակցությունը՝ եվրոպական կենտրոններ տպագրութեան արվեստի մեջ վարժվող մարդ ուղարկելու, այդ իսկ կենտրոններում հայագիր տպատառերի մայրեր պատրաստելու և տեխնիկական բնույթի բազմաթիվ խնդիրներ լուծելու համար, իսկ այդ ամենի համար անհրաժեշտ էր պատկառելի նյութական հնարավորություն, որպիսին հարկերի ու պարտքերի տակ կքած Մայր Աթոռը չուներ: Թե՛ Մովսէս Տաթևացին, և թե՛ նրան հաջորդած Փիլիպոս և Հակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսները տպագրական գործը կազմակերպելու նախաձեռնողի գործիչներ էին, ուստի բնական է, որ նրանք ըստ ամենայնի պատրաստակամ էին քաջալերելու թեմերում երևան եկած ամեն մի նախաձեռնության: Եվ քանի որ նյութական հնարավորություններ կարելի էր ակնկալել Նոր Ջուղայի առևտրական ու արհեստավորական շրջանակներից, բնական պիտի մկատել, որ տեղում տպարան ստեղծելու հանդգնությունն ունեցավ ժամանակի առավել լուսամիտ ու ձեռներեց վարդապետներից մեկը՝ Գրիգոր Կեսարացու և Մովսէս Տաթևացու աշակերտ Խաչատուր Կեսարացին: «Հանդգնություն» ասելով մենք առաջին հերթին մկատի ունենք այն պարագան, որ գրքի տպագրություն էին ձեռնարկում այդ արվեստին ու արհեստին միանգամայն անծանոթ, անվարժ մարդիկ՝ թերևս միայն տպագիր գրքի փաստական

⁷ Մատենադարանի ձեռագիր № 1771, էջ 311ա: Հայոց գրավոր լեզվին վարժ «ճահուկք» - այսինքն «ճահկեցիներ» ասելով հեղինակը մկատի ունի ճահուկում հաստատված և լայն գործունեություն ծավալող լատին քարոզիչներին:

⁸ Ա. Ալպոյաճեան, մշվ. աշխ, էջ 19:

օրինակ ձեռքին ունենալով: Պատահական չէ, որ խաչատուր Կեսարացին իր առաջին տպագիր գրքի հիշատակարանում գործը գլուխ բերողներին, այդ թվում և իրեն, կոչում է «տառապեալ անձինք» և փաստորեն հիշատակարանը մկիրում Մովսես Կաթողիկոսի անձը ներկայացնելուն, քանի որ մա «յարածամ ցանկայր տարագրու-թեանս, զի յառատութեմէ գրոց ամենեքեան դիւրաւ վարժեցին, սակայն չեղել ձեռ-նահաս, զի փոխեցաւ աստի յանանց կեանսն... կացեալ կաթողիկոս չորս ամ եւ չորս ամիս»⁹: Խաչատուր Կեսարացին ու մրա աշակերտները «տարի մի է եւ հինգ ամիս, որ զցայգ և զցերեկ անդադար աշխատելով», հաջողում են 1638 թ. լույս ըն-ծայել փապտական 604 էջ կազմող (ԼԸ-38 մամուլ) «Սաղմոսարան» գիրքը: Այս տպագրությունը կարելի է մկատել գրատպության գյուտի յուրատեսակ կրկնում, որովհետև խաչատուր վարդապետի արտաբաց խոստովանությամբ «ոչ եմք տես-եալ ի վարպետէ եւ ոչ ունիմք ուսուցիչ, բայց միայն զՀոգին Սուրբ եւ զիղձս եւ զկեն-դանի աղօթս հոգեւոր հօրն մերոյ, զնացելոյ առ տէր»¹⁰: Թե ինչպիսի դժվարություն-ներ ու հմտություններ պիտի հաղթահարեին խաչատուրն ու մրա «անապատա-կանները»՝ կարելի է գեթ մասամբ կոահել այն փաստից, որ «Սաղմոսարանը» ա-վարտելուց հետո էլ աշխատողները իրենց այլևս հմտացած չէին համարում, ուստի մեզ արդեն ծանոթ Հովհաննես վարդապետ Ջուղայեցի Քթեռեշեցին ուղարկեցին Խտալիա՝ տպագրության արվեստի մեջ հմտանալու: Հիշատակարանում, իր աշխա-տակից-աշակերտներին թվարկելիս, խաչատուր Կեսարացին երկու անգամ մաս-նավոր ընդգծումով տալիս է վարպետ Հակոբջանի (Յակոբճանի) անունը, որից կա-րելի է եզրակացնել, ինչպես մենք առիթ ենք ունեցել ասել, թե տառամայրեր ստեղ-ծելը մրան է հանձնարարվել: Ինչ վերաբերում է բոլորգիր ու գլխագիր տառերի ար-տաքին մկարագրին, ապա այս խնդրում ևս խաչատուր վարդապետի մասնակցու-թյունը, գուցե ավելի ճիշտ է ասել՝ խորհրդատվությունը, կասկածից դուրս է, քանի որ ծաղկողի մրա հմտությունները վկայված են աղբյուրներում: Ծաղկողի ներկայու-թյունը կոահելի է հատկապես, այսպես կոչված, «թռչնագրերի» գործածությամբ, որի մնուշը կարելի է տեսնել ընդարձակ հիշատակարանի սկզբի «Փառք» բառի մեջ¹¹: Գլխագրերի վերաբերմամբ անհրաժեշտ է մասնավորեցնել, որ իբրև մախա-տիպ ընտրված են բոլորգիր երկաթագրով գրված վաղ շրջանի ձեռագրերի կամ վի-մագրերի գրչությունից բաղված մնուշները: Հիշատակարանի ավարտի յոթ տողը կատարելապես վիմագրի տպավորություն է թողնում: Որքան էլ զարմանալի է, նոր Ջուղայի թանգարանում պահպանված և այսօր ցուցադրվող տառատեսակ-ները ավելի շուտ փորձերի մնուշներ են, քան առաջին իսկ տպագրության մեջ գոր-

⁹ «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», Երևան, 1988, էջ 22:

¹⁰ Առ:

¹¹ Հիշատակարանի երկու էջի մասնահանությունը տպագրված է Լ. Գ. Մինասյանի «Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը» աշխատության 19 և 21-րդ էջերում:

ծածված գրեր¹²: «Սաղմոսարանի» օրինակների բացակայությունը Հայաստանի գրապահոցներում մեզ զրկում է նրա ընդգրկած տեքստի բնագրական ուսումնասիրության հնարավորությունից, իսկ առկա մկարագրություններում չի ճշգրտվում, թե ձեռագրերով հայտնի սաղմոսարաններից ո՞ր ընդօրինակությունն է հիմք ծառայել այս տպագրության և ապա՝ խաչատուր Կեսարացիի բնագրի վրա ի՞նչ ծավալի ու ընդգրկման աշխատանք է կատարել¹³: Ասենք, սակայն, թե հրատարակիչ-աշխատասիրողը հոգ է տարել բնագիրը ընկալելի դարձնելում, ուստի այն դյուրընթեռնելի լինելու համար, մկարագրողների չափորոշմամբ, շարված է «մոտ 16 կետաչափ բոլորագրով, վերջին աղոթքը և հիշատակարանը՝ 12 կետաչափ բոլորագրով»¹⁴:

Դառնալով գրքի բովանդակային մկարագրին ու գործառական մպատակադրումին, վերստին պիտի հիշել, որ այն ուներ ուսուցողական և արարողական կիրառում: Ուսուցողականի կապակցությամբ բուն հիշատակարանում արդեն ասված է, թե Մովսես Կաթողիկոսը «յամենայն տեղիս դասատունս եւ դպրոցս կարգեալ եւ լուսաւորեաց զազգս Հայոց եւ յարածամ ցամկայր տպագրութեանս», ուրեմն նորաբաց դպրոցներում «Սաղմոսարանը» ինքնատիպ ընթերցարանի դեր էր կատարում, ինչպես ժամանակին Սողոմոնի Առակներն էին: Արարողական մշակութային պատկերացնելու համար պիտի դիմել Հայոց Եկեղեցու «Պատարագամատոյցին». ժամասացությունն սկսվում և ավարտվում է 131-րդ և 33-րդ «Սաղմոսների» կատարմամբ, իսկ Պատարագի բուն ընթացքում տասնյակ անգամ սաղմոսներգության են դիմում¹⁵:

Խաչատուր Կեսարացու լույս աշխարհ բերած երկրորդ տպագրությունը ևս ծիսական կիրառություն է՝ «Խորհրդատետր» (Նոր Զուղա, 1641 թ.), ծավալով մախորդից անհամեմատ փոքր և խիստ կարճատև հիշատակարանով՝ «Ով սուրբ պատարագօղ, յիշեա զխաչատուր վարդապետս եւ զմայր իմ: ԹՎ. ՌՂ (1641) կազմեաց»: Պիտի ենթադրել, թե մախորդ տպագրությունից հետո Կեսարացիի նոր մայրեր ու

¹² Պահպանված մուշները տե՛ս Լ. Գ. Միմայանի հիշյալ գրքում, էջ 35:

¹³ «Սաղմոսարանի» 1638 թ. տպագրության երկու օրինակ է պահպանվել՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանում և Օքսֆորդի Բողեյան գրադարանում:

¹⁴ «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 22:

¹⁵ «Սաղմոսարանից» քաղված բնագրերի քանակն ու հաջորդականությունը պատկերացնելու համար կարելի է դիմել վերջերս հրատարակված «Պատարագ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» գրքին (գրաբար, աշխարհաբար, անգլերեն, տառադարձությւն, եվրոպական ձայնագրութիւն, մերածութիւն և ծանօթութիւններ): Գլխավոր խմբագիր՝ Լ. Դանիել Ֆրմաղեզեան, երաժշտական բաժնի խմբագիր՝ Սոկրատ Պոյաճեան, Նիւ Եորք, 2000: «Սաղմոսարանի» գործածության կապակցությամբ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում 1662 թ. Չինաստան առաքելության մեկնելու ճանապարհին Էջմիածնի Մայր Աթոռ այցելած Հելիոպոլիս արքեպիսկոպոս Francois Pallu-ն. Էջմիածնի ժառանգավորաց 40 աշակերտները հիշատակելուց հետո մա ավելացնում է, որ նրանք գրել-կարդալ և «Սաղմոսարանը» անգիր են սովորում, ինչը և կազմում է նրանց ողջ գիտությունը (տե՛ս Լ. Պէրպլեռեան, Էջմիածնի վանքը 1662-ին, «Հասկ», 1950, № 8-10, էջ 271-273):

տառեր էր պատրաստել, քանի որ «Խորհրդատետրի» շարվածքի միջտառային և միջբառային բացվածքները համեմատաբար մեծ են, իսկ գրերը՝ մասամբ ավելի թեք¹⁶:

Գրերի խոշորությունը, ինչպես նաև արարողական կարգին վերաբերող միջամտությունների մանրագիր առանձնացումը, լուսանցագիր դերաբաժանումներն ու այլ իրողություններ վստահաբար զուտ գործնական կիրառություն են վկայում: Այդ նպատակին է ծառայում միաժամանակ կարմիր թանաքի ներկայությունը որոշ խորագրերում: Ինչպես երևում է, Կեսարացին մտահոգություն ուներ ոչ միայն տպագրական եղանակով բնագիր բազմացնել, այլ նաև, գործածության կերպից ելնելով, նպատակին ծառայող գրչություն ապահովել: Այդ խնդիրը բացորոշ կդառնա, եթե նույն՝ 1641 թ. լույս տեսած երկու հրատարակությունները միմյանց համադրենք:

Միանգամայն գիտակցելով տպագրության արվեստի եվրոպական մվաճումներին ծանոթանալու և իր հիմնարկած տպարանում կիրարկելու կարևորությունը, խաչատուր Կեսարացին չէր կարող դադարեցնել գրքերի տպագրությունը և սպասել Իտալիա ուղարկած Հովհաննես վարդապետի հմտացած վերադառնալուն և տպագրական պարագաներ բերելուն: Ինչպես երևում է, ազգային Եկեղեցու վարդապետությամբ շնչող արարողական ու քարոզչական գրականության պահանջարկը օր-օրի ավելի ամփոփանցվելի էր դառնում: Բացի նորաբաց կրթարանների ու եկեղեցիների թելադրանքից, հոգևոր գրքեր բազմացնելու հրատապությունը, ինչպես արդեն քանիցս ընդգծել ենք, պայմանավորված էր նաև Պարսից մայրաքաղաքում և հայ բնակչություն ունեցող զավառներում կաթողիկե վարդապետության քարոզիչների բազմությամբ ու ազդեցիկ գործունեությամբ: Խաչատուր Կեսարացու համար դժվար չէր կոաճել, որ Պատարագի ընթացքին առնչվող մալտոյ երկու հրատարակությունները կարևոր են, բայց ոչ բավարար հոգևոր սպասավորների գրագետ նոր սերունդ պատրաստելու համար, ուստի նա միաժամանակ ձեռնամուխ է լինում ազգային Եկեղեցու ճանաչած սրբերի վարքերի ու վկայաբանությունների ժողովածու հրատարակելուն, որպիսիք ընդգրկում են, բացի «Հայսմավուրքներից», նաև «Վարք հարանց», «Հայելի վարուց» կոչվող ժողովածուները: Կանխապես կարելի է ասել, թե ինքնաստեղծ գրերով ու տպագրական պարագաներով այդքան ծավալուն ժողովածու հրատարակելու միտքն ինքնին մշակութային արձանագրելի վերելք է, դեպի որը իր աշակերտներին հետևողականորեն տանում է Խաչատուր

¹⁶ «Խորհրդատետրի» առաջին և վերջին էջերի մնամահությունը տե՛ս Լ. Գ. Միմասյանի հիշյալ գրքում, էջ 25 և 27: Ի տարբերություն Լ. Միմասյանի առաջարկած հերթականության, «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին» նկարագրությունը կազմողները «Խորհրդատետրը» համարում են Կեսարացու երկրորդ հրատարակությունը և ոչ երրորդ: Հրատարակությանը վերաբերող գրականության մատենագիտությունը տե՛ս Օշված նկարագրության մեջ, էջ 22: Պաշտամունքային կամ ծիսական հուշարձաններում կաթողիկե վարդապետության թելադրող սրբագրությունների հարցը XVII դարի 70-ական թվականներին բնության առարկա դարձավ Հավատասփյուռի ժողովի միստում: Խնդրի հանգամանալի բնությունը տե՛ս Կարապետ Խաչ. Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երևանցի, Վեներտիկ, 1975, էջ 179:

վարդապետ Կեսարացին: Գործի ծանրությունն ու բովանդակային-գաղափարական հագեցվածությունը ակներև դարձնելու համար այստեղ բերում ենք ժողովածուի ցանկը, որ չի տրված հմատիպ գրքերին վերաբերող մկարագրություններում: Ահավասիկ՝

«Ցանկ է գլխաւոր բանից Հարանց վարուց սուրբ գրոց.

Վասն առաջաբանութեան գրոց վարուց սրբոց հարցն:

Վասն կատարեալ առաքինութեանցն:

Վասն զի պարտ է մեզ յամենայն անձնէ հետեւել միայնակեցացն հանդարտութեան:

Վասն զղջութեան և բարեմիտն զթածութեան:

Վասն պահոց եւ բազմադէմ առաքինութեանց եւ ոչ ի կերակրոց միայն ի բաց կեալ պահել:

Վասն զգուշութեան ի պատեռազմաց, որք ի պոռնկական ցանկութեանց լինին:

Վասն անընչութեան եւ ազափութեան եւ որ ի սոցանէ ախտ կամ առաքինութիւն:

Վասն արիւթեան եւ համբերութեան խրատք սրբոց հարցն:

Վասն ոչ առնելոյ ինչ ի ցոյցս մարդկան:

Վասն ոչ բամբասող լինելոյ ումեք եւ ոչ դատելոյ ընկերն:

Վասն աստուածական դատաստանաց դատելոյ զգործ իւրաքանչիւրոյ:

Վասն զի պարտ է միշտ արթուն եւ զւարթ լինել եւ զգաստ:

Վասն զի պարտ է միշտ արթուն եւ յերկարաձիգ աղօթել:

Վասն զի հարկ է օտարասէր եւ ողորմած լինել:

Վասն զի պարտ է միշտ առ հոգեւոր ուսուցիչս աներկբայ հնազանդութիւն ունել:

Վասն բարոք խոնարհութեան եւ ոյք մոքօք լուսատրեալք են:

Վասն անյիշաչարութեան, անոխակալութեան, որ է մամուրթիւն Աստուծոյ:

Վասն սիրելոյ զԱստուած եւ զընկերն, որ է գլուխ ամենայն պատուիրանաց:

Վասն հոգեւտես հարցն, որք էին մարգարէաշնորհք:

Վասն մշամազգեաց եւ սքանչելագործ հարցն:

Վասն քաղաքավարութեան մոցին, որ զամենայն առաքինութիւնս ուղղեցին:

Վասն պատմութեան երկոտասանիցն հեռացելոց աշխարհէ սրբոց հարցն:

Վասն զիտութեան քաղաքավարութեանց, որք կատարեալք են յառաքինութիւն:

Վասն պատմութեան որք ի ճգնութիւնս ծերացեալք էին:

Վասն խրատու հարցումն համառօտ առ սուրբն Մակար:

Պատմութիւն Պօղոսի Լուստրացոյ:

Պատմութիւն դրախտին:

Պատմութիւն Ալէքսիանոսի:

Պատմութիւն Ներսէսի:

Պատմություն որդւոյ թագաւորին Հոռմոց եւ այլ բանք սրբոցն, որ մինչեւ ի վերջն են:

Այս գլուխներից շատերը պայմանականորեն են խորագրված. նրանց տակ հաճախ ներկայացվում են տարբեր աղբյուրներից, մասնավորապես սրբերի վարքերից ու վկայաբանություններից քաղված ընթերցումներ, խրատականներ, ասույթներ և այլն: Կան և ամբողջական վարքեր: Այսպես, օրինակ, «Պատմություն վասն Պողոսի Լուստրացու» վերնագիրը կրող 26-րդ գլուխն իր մեջ ամփոփում է (էջ ԾԽԴ-544-2Դ-704) մի քանի տասնյակ վարք ու պատմություն, այդ թվում՝ վասն սքանչելեացն, որ յԱնտիոք ի վասն կուսամացն եղեն, վարք Երանուհի կուսին Մարիամու, որ Մարիմոս անուանեցաւ, վասն բարձրամիտ Անապատականին, Պատմություն վարուց Յոհաննու Գբնեցոյն, Պատմություն երանելի սուրբ հօրն Մակարայ Անապատականի, վասն որք զդրախտին լեառն գտին եւ գտորոտն հասեալ տեպին (այս ավանդությունը վերաբերում է Ներսէս Կլայեցու ժամանակներին), Երանելոյն Մակարիոսի, որ Ի (20) մղոնաւ մերձ դրախտին բնակէր. գրեաց զպատմութիւնս Թէոփիլոս Կրօնաւորն, վասն Սրապիոնի ծերոյն, վարք Աբբա Մարկոսի Միայնակեցի, որ բնակեալ էր ի լերինն Թարմակիայ, զոր ասացեալ է Սրապիոնի սուրբ հօրն, վարք Պողոսի Միայնակեցին, վարք երանելոյն Մարտիանոսի կրօնաւորի, վարք երանելոյն Սիմէոնի Սիւնակեցոյ, վարք երանելոյն Իլարիոնի և այլն:

Բնականաբար հարց է առաջանում՝ հրատարակիչը ժողովածուն մույնությամբ գտել է որևէ ձեռագրում և տպագրությամբ բազմացրե՞լ այն, թե՞ տարբեր գրչագրերից քաղելով՝ ինքն է նպատակային մի գիրք ստեղծել: Դժբախտաբար միջնադարյան «վարք սրբոց հարանց»-ների գիտական-քննական հրատարակություն դեռ չուներ, ուստի հարցի պատասխանը մնում է ապագային և անորոշ: Ինչ վերաբերում է Միսիթարյան հայրերի հրատարակած ժողովածուին¹⁷, ապա կարելի է արձանագրել և՛ մույնություններ, և՛ տարբերություններ: Այսպես, Խաչատուր Կեսարացու հրատարակած Սիմեոն Սյունակացի վարքը (էջ ՈԹ/609-ՈԺԱ/611) բառացիորեն մույնական է վեներտիկյան ժողովածուի բովանդակած վարքի հետ (էջ 324-326), մույնը վերաբերում է երկու ժողովածուներում էլ Սիմեոնի վարքին հաջորդող «վարք երանելոյն Իլարիոն կրօնաւորի» խորագիրը կրող երկին: Բայց և կան գլուխներ ու բաժիններ, որոնք ոչ միայն մույնական չեն, այլ նաև մեկում ներկայացված են, մյուսում՝ ոչ: «վարք հարանցում» տեղ գտած առանձին պոմեններ ու դրվագներ իրենց մասնակներն ունեն «Հայելի վարուց» ժողովածուներում, միջնադարյան առակներ, քարոզներ բովանդակող հավաքածուներում: Ներկա պարագայում մեզ զբաղեցնողը բովանդակած մյուսի աղբյուրագիտական հետազոտությունը չէ, այլ ինքը՝ տպագրության փաստը: Խաչատուր Կեսարացու հրատարակություններում

¹⁷ «վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքավարութիւն մորին ըստ կրկին թարգմանութեան մախմեաց», հատոր Ա և Բ, Վեներտիկ, 1855:

ձեռագրական ավանդույթի որոշ տարրեր (լուսանցազարդ, խորան, սկզբնատողի առանձնացում, դրվագի ավարտի շրջում բրգաձևություն և այլն) շարունակում են կիրառություն ունենալ, բայց «Հարանց վարքն» իբրև շարվածք, ծավալ և տպագիր գիրք հիշատակի «իր տեսակի մեջ մի կոթողական գործ է նորահիմն մի տպարանի համար»¹⁸։ Այս «Կոթողական գործ» արարողների ամուսններն ու կատարածը բավական հանգամանորեն ներկայացված են գրքի հիշատակարանում. «Յիշենքք եւ զհոգեւոր որդեակքն իմ զտէր Սիմէոն վարդապետն եւ զտէր Դաւիթ վարդապետն, որ յայսմ ամի շնորհիւն Աստուծոյ տուաք զաւագան երկոցունցն, եւ զպատուական ծերունի տէր Մկրտիչն, մաւ եւ զաշակերտակից սոցին զտէր Պաղտասարն, զտէր Սահակն, զտէր Յովանէսն, զտէր Նիկողայոսն, զտէր Միքայէլն, զտէր Աւետիսն, զՅովսէփն եւ զմեծ Յովանէսն, եւ այլ եւս բազումք մեծամեծք եւ փոքունք, զոր ձանձրութիւն է յիշելն»¹⁹։ Ի տարբերություն մախորդ երկու հրատարակությունների, «վարք հարանց»-ի թուղթն անգամ տեղում է պատրաստվել, և խաչատուր Կեսարացին անհրաժեշտ է նկատել աշխատակիցներին թվարկելուց հետո այդ պարագան մասնավոր ուշադրության ներկայացնել. «Եւ ամենքեան օծանդակ են այսմ գործոյ՝ ոմն ի թղթի շինութեանն զի զթուղթն եւս ի տանէ եմք շինեալ, բայց միւթի լաւագոյնն դժուարագիւտ լինելոյ սակս՝ այսպէս ձեռն ետ այժմուս, ամենաղաղի լեռուք»²⁰։ Վերջին արտահայտությունը մենք հասկանում ենք այսպես. որակով թուղթ հայթայթելը դժվար է եղել, ուստի ջանացել ենք տեղում (ի տանէ) ավելի որակյալ պատրաստել։ Փաստորեն գրատպության գյուտը կրկնելուց բացի՝ կրկնել են մակ թուղթ պատրաստելու ոչ դյուրին եղանակը։ Ընդ սիմն՝ Կեսարացին չի հապաղում հավաստելու ընթերցողին, թե «Թերեւս յառաջանալով՝ լաւ եւս լիցի. ոմն ի կազմութիւն գրոցս, ոմն ի արբազրութիւնն եւ այլք յայլ իմն գործս, զոր հատուցանողն բարեաց ըստ իւրաքանչիւր ջանի եւ վաստակոյ հատուցէ բազմապատիկ՝ աստ եւ ի հանդերձելումն»։ Թե միաբանության անդամների աստիճանական հմտացումը որքան հետանկարային է ներկայանում վաճառքի խմբագիր-հրատարակչին, կարելի է կոահել հիշատակարանի ավարտին «զփոքրագոյն աշակերտսն»՝ տեր Հակոբի, Մարգարեի, Հայրապետի, Անտոնի և Սարգսի (վերջինս կարող է հետագայի Սարգիս Երևանցին լինել) թվարկումից, որոնք «բազմաշանիք եւ աշխատութեամբ եղեն ձեռնաւոր յայսմ տպագրութեան»²¹։

¹⁸ Լ. Գ. Միմասյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 22:

¹⁹ [«Վարք հարանց», Նոր Զուղա, 1641], էջ 2Դ-2Ե: Հմմտ. Լ. Գ. Միմասյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 24, «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 24: Վերջին երկու հրատարակություններում կան բնագրային մասնակի տարբերություններ, որ արդյունք են կա՛մ արտասանության, կա՛մ կրճատման:

²⁰ Աղ: Տրոփության մշանների մեր կիրառումը մշանակալիորեն տարբերվում է բնագրում եղածից ու հրատարակություններում գործածվածից, ուստի և կան մեկնական տարբերություններ:

²¹ Խաչատուր Կեսարացու տպագրությունները առանձնանում են նկարագրական որոշ հատկանիշներով ևս. մախ՝ մրամք չունեն գրքերի համար սովորական համարվող տիտղոսաթերթ և ձեռագրերի մանողությամբ սկսվում են գլխագարդով կամ խորանով (կիսախորանով): Այսպիսի գրչագրերի ավան-

«Վարք Հարանց»-ի տպագրության գուգընթաց, մասամբ նրանից ավելի վաղ՝ 1642 թվականի «յամսեանն Հայոց տրէի երեք և հոռմայեցոց յունուարի ի երկոտասան», Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի տպարանում լույս է տեսնում ծավալուն մի նոր գիրք՝ «Ժամագիրք» կամ ավելի ընդարձակ՝ «Ժամագիրք ատենի Սաղմոսացն Դպթի եւ կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց»²²:

Եթե այս հրատարակությունը գրչության կատարելության, նույնիսկ թղթի ու տեխնիկական կատարման առումներով հարաբերենք «Վարք հարանց»-ին, հարկադրված պիտի լինենք վերստին ընդգծելու նախորդի գերազանցությունը: Սակայն այդ տարբերության հիմնական պատճառը որոնելի է գրքի կիրառական մկարագրի շրջանակում: «Ժամագիրք»-ը որոշակի իմաստով ուսումնական ձեռնարկ կամ միաբանների ընթերցելիք գիրք չէ, այլ պատարագիչների, այդ թվում և աշխարհական քահանաների ամենօրյա գործածելիք բնագիր, ուստի նրա գրերը, ինչպես և «Պատարագամատուց»-«Խորհրդատետր»-ինը խոշոր ու զատորոշ, տեսանելի պիտի լինեն, և խաչատուր կեսարացին չի վարանել նորից դիմել խոշորագիր տառերին: Գլխագրերի, գլխազարդերի ու կիսախորանների ընտրությունը մնացել է նույնը, բայց մասամբ ավելացել է նրանց գործածության հաճախականությունը:

Սաղմոսների ավարտին և գլխավոր հիշատակարանից առաջ տպագրված է «Գովասանութիւն Սաղմոսին» չափածո խոսք, որ սկսվում է հետևյալ քառատողով.

Բանք Սաղմոսիս է պատուական,
Լցեալ հոգւովն աստուածական,
Որք ի յասելն օծարանան՝
Արքայութեան արժանանան:

Հաջորդող տասնհինգ ներքողական քառատողերից հետո գալիս է վերջին՝ հիշատակարանային քառատողը.

Ով վայելող սուրբ մատենիս
Մաղթեմ յիշել զեղկելիս՝
Ազարիայ շարող տառիս
Դպթի սրբոյ երգարանիս:

դույթով հիշատակարան-հիշատակագրություններ կարող են ունենալ միջին էջերի հարմար մկատված տեղում: «Հարանց վարքի» հիշատակարանում նույնիսկ ասված է «... որք օգտիք ի սմանէ կարդալով կամ օրինակելով...» (էջ 26):

²² Գրքի երկրորդ հիշատակարանում տպագրության «թղթորովին» (իմա՝ լիովին) ավարտի ժամանակ է նշվում նույն 1642 թվականի ապրիլ ամսի 21:

Պիտի ենթադրել, թե այս Ագարիան ինքն էլ մեքողյանի հեղինակն է: Նրա անունը վկայված է գրքի երկրորդ հիշատակարանում. «Ասարտ էառ Ժամագիրքս բուրորվին ի թուին Հայոց ՌՂ եւ Ա (1642) յապրիլ ամսոյ իԱ. (21). շնորհօք Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ տեառն ամենակալի, որ է օրհնեալ յախտեանս, ամէն: Խնդրեմ ի ձեռք, որք պատահիցէք այսմ տպագրութեանս, յիշեսցիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զաշխատողսն այսմ տպագրութեանս՝ զտէր Յակոբն, զՄարգարէն, զԲաղդասարն, զՍարգիսն եւ զԱգարեան: Ընդ սոսին եւ մուստ Սիմէօնս, որ սակաւ ինչ աշխատեցայ ի վերայ սրբագրութեան սորա: Եւ որ յիշէք՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծմէ մերոյ, որ է օրհնեալ յախտեանս, ամէն»²³:

Չափածոյի հիշատակարանային քառատողին հաջորդում է բավականաչափ մանրատառ հետևյալ շարունակությունը.

Նաեւ յիշել մաղթեմ ընդ իս
Եւ զՍարգիս ոմն՝ շինօղ թղթի եւ մրիս,
Միւսն՝ գիճուցօղ եւ տպօղ քարտիս:

Այստեղից արդեն կոսհելի է դառնում աշխատակիցներից մի քանիսի մասնագիտացումը՝ շարող, թուրք ու մուր (թանաք) շինող (պատրաստող), գիճուցող (իմա՝ խոնավացնող), տպող, անշուշտ մասն՝ կազմող: Երկրորդ հիշատակարանի կազմողը խաչատուր Կեսարացին ինքը չէ, այլ նրա աշակերտ Սիմեոնը (ծանոթ փիլիսոփա²⁴, թե՞ մեկ այլ միաբան), որ գրում է առաջին դեմքով («սակաւ ինչ աշխատեցայ ի վերայ սրբագրութեան սորայ»): Վերջինս անհրաժեշտ է մկատում մասնավորեցնել Մովսէս Տաթևացի Կաթողիկոսի տոնացուցային-ծիսական որոշ նորամուծություններն ու սրբագրումները²⁴: Հետաքրքիր է հիշատակագրողի սեփական մոտեցումն այդ սահմանումներին. «Եթէ հաճեցին կամք եղբայրութեան ձերոյ՝ տեառն գոհութիւն, եւ եթէ ոչ ախորժիցէք՝ կամք ձեր եղիցին»: Նման մոտեցումը եկեղեցականին օժտում է արարողական ազատականությամբ, որ ամենևին բնորոշ չէ մերցակցող կաթողիկե դավանությանը:

²³ Մեր ձեռքի տակ եղած հմատիպ օրինակում ևս այս հիշատակարանը բովանդակող էջերը պակասում են, ուստի բնագիրը քաղում ենք Լ. Գ. Միմասյանի մկարագրությունից (նշվ. աշխ., էջ 34), հսմտ. «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 27:

²⁴ խաչատուր Կեսարացու «Ժամագիրք»-ի հիշատակարանի սույն տեղեկության կապակցությամբ Ն. Ալկիմյանը գրում է. «Այս եւ մնա կարգադրութիւնները, որոնցմով բարեզարդեց Մովսէս եկեղեցին, կը հետապնդէին ծածուկ նպատակը, գրաւիչ ընծայել Աստուծոյ տաճարը ժողովրդեան եւ հրապուրել զանոնք խտունընթաց մերկա գտնուելու ծիսակատարութեանց. արարողութեանց մերդաշնակ բեմադրութիւնը պիտի վառէր մերկաները բարեպաշտ զգածումներով եւ կրթէր անոնց սրտերը պաշտամանց խնկաբոյր ազդեցութեան տակ» (Հ. Ն. Ալկիմեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց Կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 173):

Հրատարակության գլխավոր հիշատակարանում (էջ ՈԳ/603-ՈԶ/606) խաչատուր Կեսարացին սահմանում է գրքի նպատակը՝ «... կարգադրություն հասարակաց աղօթից զեկեղեցեաց Հայաստանեայց», ապա և բնորոշում իր գլխավորած միաբանությունը՝ «Ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի վանիցս, որ է մենաստան կուսակրօնից բանասիրաց»։ Պակաս ուշագրավ չեն տպագրությունը խթանող պարագայի հստակ անվանումը. «Քանզի այս ամեներջանիկ վարդապետն խաչատուր օր ըստ օրէ տեսանէր զտպագրութիւնս ի մէջ ազգացն լատինացոց՝ ցանկայր միշտ որպէսզի լիցի ի մէջ Հայաստանեայց ես»։ Եւ յարածամ խնդրէր հնար գիտի արուեստիս այսորիկ եւ իբրեւ ոչ գտաւ ուստեք առ ի լնուլ զփափաք ցանկութեան իւրոյ, ապափնեալ այնուհետեւ ի Հոգին Սուրբ, որ բաշխէ զձորոհս իւր առատապէս որք յուսան ի նա, սկսաւ աշխատիլ իւրով միաբան ուխտին, մինչ զի ի կատար էհան զտպագրութիւնս եւ սփռեալ տարածեաց զգիրս ի մէջ Հայաստանեացս, որ եւ ժամագիրքս զայս աշխատասէր կամօք ջանացեալ յաւարտ էհան ձեռամբ իւրով...» (էջ ՈԴ.)²⁵։

Վերոբերյալ տեղեկության երկու ծայրերը ի մի բերելով՝ կունենանք գրքի տպագրության և կիրառության լիարժեք հավաստում՝ «ցանկայր միշտ որպէսզի լիցի ի մէջ Հայաստանեաց ես», և ապա՝ «սփռեալ տարածեաց զգիրս ի մէջ Հայաստանեացս»։

Ինչպէս արդեն ասել ենք, սեփական հնարանքով տպարան ստեղծելու և տպագրություն գլուխ բերելու իրողությունը ամենևին չէր գայթակղում խաչատուր Կեսարացուն՝ զոհանալու ինքնագործունեությանը։ Նա հրաշալի գիտակցում էր եվրոպական գրատպության կենտրոններում հայերեն տառեր ձուլել տալու, մայրեր պատրաստելու, տեխնիկական այլազան սարքավորանքներ ձեռք բերելու և, ի վերջո, վարպետ տպագրիչների աշխատանցում աշակերտներ պատրաստել տալու անհրաժեշտությունը, ուստի առաջին իսկ տպագրությունից հետո (1638 թ.), իր հմուտ աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես վարդապետ Քթոնշենց Ջուղայեցուն ուղարկեց Իտալիա։ Վերջինս 1644 թ. Լիվորնոյում տպագրեց «Գիրք եւ Սաղմոսք Դաւթի, որ եւ Սաղմոսարան կոչի։ Տպագրեալ եղեւ ի հայրապետութեանն Հայոց տէր Փիլիպոսի սրբազան կաթողիկոսի, հրամանաւ եւ կամօք երջանիկ խաչատուր վարդապետին Կեսարացոյ, ձեռամբ եւ հոգացողութեամբ մուսսո Յովհաննէս վարդապետի Ջուղացոյ յիւրում տպարանի, զոր կայացոյց յիտալիա...»²⁶։ Գրքի չհամարակալված 3-7 էջերում տպագրիչի խոսքն ու ուղերձն է «Առ երջանիկ տէրն իմ՝ տէր խաչատուր րաբունեաց պետն, ի մուսսո Յովհաննիսէ Ջուղացոյ բանի սպասատրէ»։ Այստեղից ու հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Հովհաննէսը մեկ տարի ծախսել է ճանապարհներին, մախ հասել Վենետիկ, ուր և «վերահասու է

²⁵ Լ. Գ. Միմասյանի գրքում «որք յուսան ի նա, սկսաւ աշխատիլ» հատվածը մասամբ աղավաղ ընթերցմամբ է տրված՝ «որք յուսանին սակաւ աշխատիլ» (էջ 31)։

²⁶ Կարագրությունը տե՛ս «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 28-29։

եղել գործառնութեանց», այսինքն տպագրական գործ է սովորել, ապա անցել Հոռմ՝ «եւ անդ սկիզբն արարի նորագոյն գրոց եւ տպոց եւ ւարտեալ մասն ինչ ի գործոցս՝ առի զարհեստաւորս եւ դիմեցի ի Լիվոռնոյ. եւ անդ գտեղի կալեալ՝ մեծաւ ջանի եւ բարի դիտաւորութեամբ գտի եւ գիշեր անդադար աշխատելով՝ լրումն տուաք տպագրութեանս, յերկարելով յաշխատութիւնս, բաց ի ճամապարհէն, Գ. (3) ամ եւ Գ. (3) ամիս, ամմիսիսար յամենայն կողմանց»։ Ծարունակութեան մեջ կան զանազան այլ մանրամասնություններ, բայց կարևորն այն է, որ 1050 օրինակով կատարված այս տպագրությունը նա համարում է «միջին կերպ», «փորձ» իր ունեցած տառատեսակների ու զարդագրերի գործածության։ Տպագրության «ձեռնտուները» (հովանավորները), ինչպես և սպասելի էր, «բարեպաշտասէր վաճառականք» են, իսկ բուն թելադիրն ու բնագիր ընձեռնողը՝ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին²⁷։ Թե՛ վերջինիս խմբագրությամբ տպագիր կերպարանք ստացած «Սաղմոսարան»-ը ժամանակակիցների միջավայրում ինչ ճանաչում ու հեղինակություն ուներ՝ կարելի է վստահանալ 1673/4 թվականին Մարտելում Ոսկանի և նրա քրոջորդու տպագրած «Սաղմոսարանի» ծանուցման այն տեղեկությամբ, թե բնագիրը արտատպված է «ի ճշմարիտ եւ ստոյգ յօրինակէ տեսում Խաչատուր Կեսարացոյ մեծի հոռետորի»²⁸։ Մինչ այդ էլ, 1661-1662 թվականներին, Ավետիս Ղլիճենցի (Ոսկան Երևանցու եղբոր) և Կարապետ Անդրիանացու Ամստերդամում տպագրած «Սաղմոսարան»-ի գաղափար երկու օրինակներից մեկը Խաչատուր Կեսարացու խմբագրություն-հրատարակությունն է, որի մասին խոսվում է հիշատակարանում. «Այլեւ յերկուց հանդիսացեալ օրինակաց սրբագրեցաւ. միմն առաջնոյ ասացելոյն (իմա՝ «զկերպ եւ զօրինակ տառին առեալ էր յերջանիկ ռաբունապետէն Մօսիսէ, նաեւ զգաղափար Սաղմոսարանիս» - Ա.Կ.) եւ միւսն՝ ի Կեսարացոյ տէր Խաչատուրոյ ռաբունապետի տպեալ յատենւոյն, սակս որոյ զբառս ոմանս եղինք առընթեր ի լուսանցսն՝ ստորասական եւ բացասական նշանօք»²⁹։ Սաղմոսների գիտաքննական հրատարակությամբ անջուշտ կպարզվի, թե ինչ բնագրական ինքնատիպություններով է օժտված Խաչատուր Կեսարացու անվան հետ կապված խմբագրություն-սրբագրությունը։ Բայց որ այն ճանաչում ու տարածում է ունեցել՝ այլևս կասկածից դուրս է³⁰։

²⁷ «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 29, հմմտ. Գ. Զարպիսանյան, Պատմություն հայկական տպագրության, Վենետիկ, 1895, էջ 86-91:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 67:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

³⁰ Հովհաննես Զուլալեցու «Սաղմոսարանի» օրինակ ձեռքի տակ չունենալու պատճառով դժվարանում ենք ստույգ որոշել, թե «Առաջաբանի» Գ. Զարպիսանյանի և երևանյան 1988 թվականի հրատարակության ունեցած ընթերցումներից ո՞րն է բնագրային՝ «աղօթիք տեսանդ իմոյ ւարտեցաք զտպագրութիւնս ամբերի եւ անպակաս կատարելութեամբ, որք են տիպք զանազանք՝ ըստ զանազան որակութեան եւ քանակութեան, մեծք եւ փոքրք՝ ութիւք որոշեալք, ընդ որոց է եւ միւթ երգոց եւ շարականաց» (Գ. Զարպիսանյան, նշվ. աշխ., էջ 87), թե «... որք են տիպք զանազանք՝ ըստ զանազան որակութեան եւ քանակութեան մեծ եւ փոքրութիւնք որոշեալք, ընդ որոց...»:

Հովհաննես վարդապետ Ջուղայեցին, Գ. Զարպհանայանի արդարացի կոհմամբ, «այնչափ իրարմէ զանազանեալ տառեր եւ կաղապարք շինել տուեր է շատ ծախքով, եւ միայն մէկ տեսակը իր վարդապետին (իմա՝ Խաչատուր Կեսարացուն - Ա.Կ.) եւ ընթերցողոց կը ներկայացնէ...»³¹, և քանի որ Գ. Զարպհանայանի աշխատութեան հրատարակութեան տարիներին, 1647 թ., Նոր Ջուղայում լույս տեսած «Պարզատումար»-ը դեռ հայտնի չէր ուսումնասիրողին, ոչ էլ Խաչատուր արեղա Ջուղայեցու «Պատմութիւն պարսից»-ն էր հրատարակված, իրավացի էր միութարյան հոր հարցումը, թե «Մեզ անծանօթ կը մնայ, թէ այնչափ ծախք եւ կազմած ինչ բանի ծառայեր են, ինչ եղեր են այն տառերն եւ կաղապարք, որովհետեւ Սաղմոսարանովս կը լո՛ւն մաւե Յովհաննու Ջուղայեցոյ տպագրական գործունէութիւնը եւ անունը...»³²:

Մենք արդեն գիտենք, որ Հովհաննես վարդապետ Քթեշեանց Ջուղայեցին ուսուցչի՝ Խաչատուր Կեսարացու մահից (1646 թ.) մէկ տարի անց վերադարձաւ Նոր Ջուղա՝ իր հետ բերելով ձուլել տված տառերն ու կաղապարները, տպագրական կազմածքներն ու կլիշեաները, և այստեղ տպագրեց «Պարզատումար» կոչվող գիրքը: Սակայն այդ առաջին ձեռնարկի հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ ուսուցչի կորստից հետո միաբանութեան մյուս անդամները տպագրութեան արվեստի հանդեպ սպասելի հետաքրքրություն ու շահագրգռություն չունեն: Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտների պես «եւ մեք հրամանաւ սուրբ հօրն մերոյ Խաչատուր վարդապետին, գրուի է Հովհաննես վարդապետը, - բազում աշխատութեամբ զարհեստս զայս ածեալ ի յարեւելից ի յարեւմտս»³³ ցտի զմա վախճանեալ, եւ եղեն անընդունելիք աշխատութիւնք մեր յայլոց, վասն որոյ եւ աղէկիզել ապաշաւեմ յոյժ՝ որպէս եւ յայնժամ քերթօղքն: Այլ զի մի՛ ընդունայնասցի աշխատութիւնք իմ եւ քանք վասն գտանին (sic)³⁴ իմոյ, մաւե թերեւս շարժից է ոք ի մախանձ առաջամալոյ գործոցս՝ մայելով ի շահաւետութիւն եւ ի արդիւնատրութիւն տպագրութեանս, ապաւինեալ ի հոգին սուրբ ձեռնարկեցի տպել զՊարզատումարս, որ ըստ Ազարիային...»³⁵:

Ինչպես երևում է, «ի մախանձ շարժվողներ» գրեթե չեն գտնվել, ուստի անավարտ է մնացել Հովհաննես վարդապետի՝ Նոր Ջուղայում կատարած երկրորդ ձեռնարկումը, որ Խաչատուր արեղա Ջուղայեցու տեղեկությամբ վերաբերել է Աստվածաշնչի ամբողջական բնագրին: Պատմիչը տեսել է այդ կիսավարտ տպագրությունը և գտել այն՝ «սա կարի լաւագոյն ունելով զթողթն եւ զգիրն, քան զառաջին տպեալ գրեանսն»³⁶: Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է այս

³¹ Գ. Զարպհանայան, ԳՎ. աշխ., էջ 90:

³² ՆՎ. աշխ., էջ 91:

³³ Սպասելի էր ճիշտ հակառակը՝ «ի յարեւմտից ի յարեւելս»: Դժվարանում ենք ասել՝ վրիպումը բնագրային է, թե տպագրական: Ուղղելիք արձանագրել է մաս Լ.Գ. Միմայանը (ԳՎ. աշխ., էջ 43):

³⁴ Լ.Գ. Միմայանի ընթերցմամբ՝ «քանք վերագտին իմոյ» (անդ.):

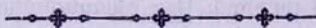
³⁵ «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 31:

³⁶ Խաչատուր արեղայ Ջուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, էջ 121:

անավարտ տպագրությունը գետեղել 1650 թվականի տակ³⁷: Օտտ հնարավոր է, որ Թավերնիեի «Մանապարհորություն Պարսկաստանում» գրքում հիշատակվող «Թուղթ Պողոսի» հրատարակությունը ևս պատկանում է այս Հովհաննես վարդապետ Ջուղայեցուն, թեև դժվար բացատրելի է նրա «ատաղձագործաց գլխավոր» որակումը, ինչ ավելի շուտ կարող էր Հակոբջանին վերաբերել³⁸:

Հովհաննես վարդապետ Բթենջեմ Ջուղայեցին, ինչպես նշեցինք, սպասելի ընդունելություն չգտավ Նոր Ջուղայում. մասամբ փոխվել էին տեղիս հայոց տնտեսական պայմանները, մասամբ էլ այն պատճառով, որ վանական միաբանությունը Դավիթ առաջնորդի օրոք զբաղված էր առավել առաջնահերթ այլ գործով՝ վանքի ու օժանդակ կառույցների շինարարությամբ: Ինչպես երևում է, ինքը՝ Հովհաննես վարդապետն էլ բավարար չափով հետևողական ու ուսուցչի չափ հեղինակություն ունեցող չէր, ուստի Նոր Ջուղայում խաչատուր Կեսարացու մեծագոր ջանքերով ու նվիրումով սկիզբ առած տպագրական գործը աստիճանաբար թուլացավ ու XVII դարի 50-ական թվականներին փաստորեն դադարեց³⁹: Եվ, այնուամենայնիվ, 1638-1647 թվականների միջև ընկած տասնամյակը հայոց տպագրության պատմության արդյունավոր էջերից է, իսկ նրա հիմնադիր խաչատուր Կեսարացին ու իր աշակերտները՝ «անմոռաց յիշատակութեան արժանատի... ոչ լոկ բազմաքիրտն եւ բազմավաստակ ջանից պատճառաւ, այլ եւ արտադրած երկին՝ մատենին արուեստական ազնութեամբ, անվթար եւ գրեթէ անսխալ տպագրութեամբ, հաճույատեւիլ ձեւովք տառից, մաքրութեամբ եւ ընտրութեամբ ուրիշ ամէն հաճախմանաց թղթոյ, պատկերաց եւ զարդոց»⁴⁰:

Օտրջ չորս տասնամյակ անց միայն Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի միաբանները, կաթողիկե վարդապետության քարոզչությանը ընդդիմանալու անհրաժեշտության թելադրանքով, վերստին դիմեցին գրատպությանը՝ հրապարակ բերելով Աղեքսանդր Ջուղայեցու «Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբանական» աշխատությունը (1687 թ.):

³⁷ «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», էջ 32:

³⁸ Տես Հ. Գ. Զարպհանյան, նշվ. աշխ., էջ 86, հմտ. Լ. Գ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 45: Խաչատուր արքեպ Ջուղայեցին Հովհաննես վարդապետի վերաբերյալ իր տեղեկություններն ավարտում է հետևյալ ամփոփմամբ. «Բայց եւ զայլս իսկ զոցես ի լիակատար պատմութեան նորա, գորմէ եւ եւ ի կարճոյ արտահանեալ համառօտ աստուծոյ մատենագրեցի ի հրճմանս քո» («Պատմութիւն Պարսից», էջ 120): Արդյո՞ք սա նշանակում է, թե Հովհաննես Ջուղայեցին ունեցել է «Լիակատար պատմութիւն» կոչվող երկ, ինչպես այդ ընկալել է Մ. Թադիսայանը (տե՛ս «Ազգասէր», Կալկաթա, 1845, թիվ 4, էջ 30):

³⁹ Հովհաննես վարդապետ Ջուղայեցին տպագրական վերջին փորձերը կատարելուց հետո էջ-միածնում եպիսկոպոս ձեռնադրվեց և իբրև թեմակալ առաջնորդ ու վանահայր Հին Ջուղա ուղարկվեց, ուր և սպանվեց օտարների ձեռքով:

⁴⁰ Հ. Գ. Զարպհանյան, նշվ. աշխ., էջ 91: